

Soseske in ulice – Susjedstva i ulice

Razgovor s Lukom Skansijem povodom izložbe *Susjedstva i ulice*.
Vladimir Braco Mušič i arhitektura velikog mjerila
(*Soseske in ulice*. *Vladimir Braco Mušič in arhitektura velikega merila*)
u Muzeju za arhitekturu i oblikovanje (*Muzej za arhitekturo*
in oblikovanje – MAO) u Ljubljani

Jedan od sveprisutnih, evidentnih simptoma u postsocijalističkim ili tzv. tranzicijskim zemljama istočne i centralne Europe, odnosno izravna posljedica nekritičkog odnosa kako prema zatečenim pozitivnim vrijednostima socijalističkog društva tako i onim, objeručke prigrljenim, negativnim globalnog kapitalizma, jest potpuna dezintegracija urbanističke struke, tj. odsutnost volje i želje da se promišlja, planira i gradi grad. Iako je po definiciji grad urbanizirano, kultivirano područje suživota više od polovine današnje svjetske populacije, svakodnevno svjedočimo nasilju nad prostorom koje se manifestira u širokom spektru modaliteta poput prekapacitiranja građevinskih parcela, autističnog, samovoljnog ponašanja prema okolini, podilaženja privatnim investitorima na štetu zajednice, prenamjeni javnih površina u građevinska zemljišta, itd. Prostorni planovi više nisu primarno sredstvo za planiranje i građenje kvalitetnog životnog okruženja, već sredstvo legalizacije kontinuiranog, sveprisutnog urbicida. Gradovi su prepušteni slučaju, a među recentnim apsurdima do kojih je dovedena urbanistička i arhitektonska struka su javni natječaji za urbanističko oblikovanje

jedne jedine ulice. Ne tako davno, prije manje od pola stoljeća, zadatak općeg jugoslavenskog urbanističkog natječaja bilo je rješenje novog gradskog područja Splita površine zahvata od 341 hektara, sa 14.000 stanova za 50.000 stanovnika, a njegov ishod predstavlja jedan od najviših dometa u promišljanju i planiranju grada na prostoru socijalističke Jugoslavije – Split 3, zajednički pothvat gradskih vlasti na čelu s gradonačelnikom Jakšom Miličićem, tima urbanista Urbanističkog instituta Socijalističke Republike Slovenije – Vladimira Brace Mušiča, Marjana Bežana i Nives Starc – te čitave plejade kvalitetnih hrvatskih arhitekata poput Frane Gotovca, Dinka Kovačića i Ive Radića. Mušičevo urbanističko djelovanje tema je izložbe *Susjedstva i ulice*. *Vladimir Braco Mušič i arhitektura velikog mjerila* otvorene u svibnju ove godine u Muzeju za arhitekturu i oblikovanje u Ljubljani, autora Luke Skansija, Boge Župančiča i Martine Malešič. Rekonstruirajući genezu Mušičevog urbanističkog i arhitektonskog diskursa, izložba indirektno plastično dočarava i Mušičevu osobnost, odnosno temeljne profesionalne i etičke vrijednosti pojedinca koji arhitekturu i urbanističko planiranje smatra alatom za izgradnju novog i kvalitetnog životnog okruženja.

© S postava
izložbe,
Foto P. Fijavž

Vladimir Braco Mušič pripada generaciji arhitekata rođenih 1930-ih godina koja stječe diplome sredinom 1950-ih i profesionalno se afirmira 1960-ih godina u vrijeme napuštanja zrelog internacionalnog modernizma u Jugoslaviji, uključujući doktrinu funkcionalnog otvorenog grada artikuliranu u tzv. *Atenskoj povelji* Međunarodnog kongresa moderne arhitekture (CIAM), s intencijom pronalaženja novih arhitektonskih i urbanističkih modela tj. kreiranja životnijeg i humanijeg prostornog okruženja. Koliko su specifičnosti ljubljanske škole arhitekture, obilježene ne samo autorskim osobnostima Jože Plečnika i Edvarda Ravnikara, već i njegovanjem pristupa koji podrazumijeva promišljanje svake građevine istovremeno i kao integralnog dijela cjeline tj. generatora novog društvenog i prostornog događanja, a čiji je Mušič đak, bile prednost u odnosu na arhitekate iz drugih sredina Jugoslavije

gdje je bio daleko više ukorijenjen *klasični* modernizam?

Ogromno! Kada razmatramo urbanizam Vladimira Brace Mušiča, odmah shvatimo da je riječ o vrlo kompleksnom spoju različitih urbanističkih modela i iskustava, jednoj vrlo zanimljivoj mješavini međunarodnih i domaćih ideja. To znači da se njegova ideja grada, za razliku od većine urbanističkih iskustava koja su karakterizirala bivšu Jugoslaviju, ne oslanja na jednu ideologiju, na jednu tematiku, na jedan urbanistički ili arhitektonski mit. U tom smislu, Mušič je *klasičan* primjer učenika ljubljanske arhitektonske škole (a možda i jedan od najistaknutijih). Bez namjere da pretjerujem ili pak mistificiram, mislim da se do danas nije dovoljno proučila i primjereno vrednovala u okviru bivše Jugoslavije, a i šire, važnost i kvaliteta ljubljanske škole i njene tradicije. Rijetko

nalazimo u tako malom kulturnom krugu kao što je to bila Slovenija tako politematsku i intelektualno široku arhitektonsku tradiciju. To je škola koja je asimilirala bečku tradiciju u najširem smislu (ne samo secesiju, ne samo Wagnera ili Loosa), Le Corbusiera, takozvani modernizam tridesetih, neka važna poslijeratna zapadna iskustva (od Skandinavije do Njemačke i SAD-a), a da u niti jednom trenutku nije u cijelosti pripadala jednom od tih smjerova. Naime, uspjevala je istovremeno uvijek biti i jako otvorena (i danas je takva), u toku sa suvremenim međunarodnim temama (zahvaljujući Ravnikaru ne samo na polju arhitekture, već i šire), ali i izrazito anti-ideološka: nikada ekskluzivno prepuštena jednom određenom mitu, stilu ili modi.

Uz to, jedna od meni najzanimljivijih značajki ljubljanske škole je sposobnost njezinih arhitekata da istovremeno

razmišljaju u različitim mjerilima arhitekture. Svako mjerilo ima svoje probleme, svoju interdisciplinarnost, svoje projektne *alate*, svoje prostorne zakonitosti, koje treba znati upotrebljavati i izraziti. Taj politematski aspekt, vrlo rijedak u današnjoj arhitekturi, bio je jedna od glavnih značajki arhitekture Otta Wagnera; preuzeo ga je najprije Jože Plečnik, a zatim i Edvard Ravnikar; a jako je prezentan i u urbanizmu i arhitekturi Brace Mušiča. Sva mjerila, bila ona 1:1.000, 1:200 ili 1:1 imaju istu važnost, isti dignitet, sva su apsolutno potrebna za realizaciju jednog uspješnog (gradskog ili arhitektonskog) projekta. Često nailazimo na dobre arhitekto-dizajnere koji neznaju osmisliti kvalitetan prostorni plan, ili na dobre urbaniste ili teoretičare arhitekture koji nemaju osjećaj za arhitekturu: sposobnost vladanja svim mjerilima arhitektonsko-urbanističke prakse bio je jedan od najvećih

© S postava izložbe, Foto P. Fijavž

rezultata ljubljanske škole i velika, ne samo intelektualna nego i tehnička ostavština Edvarda Ravnikara, koja je obilježila čitavu Mušičevu generaciju.

Dakle, ako se vratimo na Vaše pitanje, Mušič je svakako u prednosti pred ostalim kolegama iz bivše Jugoslavije, zahvaljujući kulturnom miljeu u kojem se formira, i daleko mu je lakše učiniti taj važan iskorak iz *klasičnog* urbanizma Atenske povelje, tzv. funkcionalnog grada, u novu fazu urbanog planiranja. Ali, za to je potrebna i profesionalna i kulturna znatiželja u duhu spomenute višetematske koncepcije arhitekture, koju je teško pronaći u drugim arhitektonskim sredinama bivše Jugoslavije. Mušič aktualizira brojne i različite urbanističke teme – iz različitih stoljeća i različitih provenijencija – u jedan specifični politički i ekonomski kontekst kakva je bila Jugoslavija šezdesetih i sedamdesetih godina. Uz to treba istaknuti da tada u stvaranju jednog tako kompleksnog urbanizma – ja u slučaju Mušiča radije upotrebljavam termin “arhitektura grada” – sudjeluju i analize statističkih podataka, socijologija, ideja grada i arhitektonski prostor.

U tom smislu, i tu nalazim možda najposebniju osobinu ove ličnosti, Mušič je bio jedan “integralni” intelektualac, u pravom gramscijevskom smislu. Intelektualac koji je preuzeo odgovornost

za jedan od najvažnijih sektora političke i urbanističke službe u svojoj zemlji (Urbanistički Institut SR Slovenije), a svoj je istraživački život potpuno posvetio profesiji i društvu. Ne arhitekt s velikim A, nego jako kompetentan, visoko kvalificiran “tehničar”, koji je oko sebe izgradio kvalitetan i stručan tehnički kadar, tim arhitekata, inženjera i urbanista posvećen javnim projektima.

Još na studiju Mušič je nazočio devetom kongresu CIAM-a u Aix-en-Provenceu 1953. godine gdje su se prvi put oficijelno i sastali članovi Teama 10 (Jacob Bakema, Aldo van Eyck, Georges Candilis, Alison i Peter Smithson i drugi), predvodnici kritike funkcionalnog grada u okrilju samog CIAM-a, predani ideji oživotvorenja arhitekture i urbanizma utemeljenoj na čovjeku inherentnoj potrebi za identifikiranjem s prostorom i njegovim modificiranjem u rasponu od stana do grada. Mušič je imao privilegij biti i među malobrojnim jugoslavenskim sudionicima Desetog kongresa CIAM-a u Dubrovniku 1956., koji ove godine obilježava šezdesetu obljetnicu. Zahvaljujući stipendiji Ford Foundation Mušič odlazi 1963. u SAD gdje se usavršava na Graduate School of Design na Harvardu. Kako je i koliko Mušičevo sudjelovanje na ovim, za povijest arhitekture i urbanizma 20. stoljeća

ključnim događajima, kao i američko iskustvo, utjecali na njegovo promišljanje grada, odnosno urbanizma?

Za mladog Mušiča je cjelokupni boravak u Francuskoj 1953. godine značio jako puno. Podsjetimo se da je Mušič bio nećak slikara Milivoja Uzelca i da je poslije kongresa CIAM-a u Aix-en-Provenceu boravio više od mjesec dana kod ujaka u Parizu. Stanovao je u njegovom ateljeu, s njim je slikao (Mušič je imao *dobru ruku* i interes za slikarstvo i vizualne umjetnosti što je još jedna u nizu osobina koju je dijelio sa svojim učiteljem Ravnikarom), a koristio je i njegovu biblioteku. Mušič nam je pričao da je u ujakovom ateljeu prvi put listao *L'Esprit Nouveau* (skoro čitava edicija originalnih časopisa s početka dvadesetih godina stajala je na policama ateljea) i kako je od njega tada dobio na dar prvo izdanje Le Corbusierove knjige *Quand les cathédrales étaient blanches*. O Mušičevim pariškim iskustvima imamo dosta podataka. Poznati su njegovi osvrti i kritike izložaba koje je posjetio (Dufy, Picasso...) pisani za ljubljanske časopise, sačuvani su i pojedini fragmenti njegovog dnevnika, kao i skice zgrada koje su ga zaintrigirale, tako da je moguće sagledati cjelokupno iskustvo tog studijskog putovanja i dokučiti u kojoj je mjeri obogatilo njegovu opću već dosta bogatu vizualnu kulturu.

No, nisam baš u mogućnosti prosuditi koliko je u stvari 1953. godine, kao mladi student arhitekture, doista shvaćao što se u okviru arhitektonske i urbanističke debate zbivalo na međunarodnoj sceni. Po njegovoj priči, s Franceom Ivanšekom, kolegom sa studija arhitekture, *aktivno* je sudjelovao na sastancima mladih – tada još ne konstituiranih u grupu Team 10, mada bih ja u tom pogledu bio suzdržan. Ono u što sam siguran, jest da su obojica osjećala krizu velikih majstora i teoretičara moderne, ne toliko Le Corbusiera koliko Gideona i općenito njegove mitizacije modernizma. Moguće je da su slušali

diskusije i prezentacije nekih vrlo značajnih projekta za formaciju buduće grupe Team 10, kao što su *Urban Re-identification Grid* i *Golden Lane* projekti Smithsonovih. Svakako, spoznaja krize predratnog urbanizma je nešto što su donijeli sa sobom iz Slovenije: Ravnikar je tada već nekoliko godina senzibilizirao svoje studente za reviziju i kritiku modernizma, a najbolje među njima i svoje kolege slao je u Švedsku i Finsku (kolegica Martina Malešič je napravila izvrsno istraživanje o utjecaju skandinavske poslijeratne kulture na Sloveniju). Ono što se sigurno dojmilo Mušiča u Aix-en-Provenceu je spoznaja o jednoj vrlo artikuliranoj i sveprisutnoj diskusiji kako u europskom tako i u izvaneuropskom kontekstu, koja je pomjerila razmišljanje o gradu i planiranju izvan standardnih mjerila arhitekture. Tu su projekti, istraživanja i realizacije koje su nevjerojatno obogatile arhitekturu sociološkim, antropološkim i umjetničkim temama: pomislite samo na nizozemsku poslijeratnu kulturu (npr. koncept otvorene forme Van Eyckovih igrališta), ili na vizualni i kulturni utjecaj Engleske na arhitektonsku etiku, ali i na ukus u arhitekturi (prvo brutalizam, zatim rad grupe Independent i već spomenuti projekti Allison i Petera Smithsona).

S druge strane, imam osjećaj, mada ne mogu biti potpuno siguran, da je dubrovački CIAM bio za Mušiča svojevrsno razočaranje. Njegova sjećanja su puna gorčine zbog izgubljene prilike za jugoslavensku arhitektonsku kulturu, prilike da se uspostavi što prisniji i intenzivniji kontakt s ovom važnom organizacijom i velikom međunarodnom diskusijom, sa ili bez kritike *Atenske povelje*. Uz to, čini se da su u Dubrovniku i konflikti unutar CIAM-a, odnosno elitistički pristup nekih starijih članova, kao i slabija kvaliteta izloženih projekata i diskusije, negativno utjecali na Mušičev sud o tom događaju. Usprkos tome, treba svakako

istaknuti da je dubrovačko iskustvo bilo vrlo važno za Mušiča: baš u Dubrovniku je Mušič upoznao Jackie Tyrwitth, ključnu osobu za njegovu daljnju međunarodnu karijeru, koja mu je otvorila vrata magisterija na Harvardu i upoznala ga sa za njega kasnije vrlo važnom američkom urbanističkom kulturom.

Mušičev povratak u domovinu iz SAD-a koincidira sa sve učestalijim pokušajima pronalaženja novih urbanističkih koncepata za rješavanje zadataka stanovanja za velike brojeve, odnosno urbane obnove i ekspanzije. Sredinom 1960-ih Vjenceslav Richter osmišljava utopijski projekt *Sinturbanizma*, a Jacob Bakema na poziv Urbanističkog zavoda grada Zagreba izrađuje projekt središta Južnog Zagreba predlažući gustu urbanu strukturu premeženu internim komunikacijama. Koliko Mušičeva vizija grada, odnosno stambene zajednice realizirana od 1967. do 1975. zajednici s kolegama Marjanom Bežanom i Nives Starc u sklopu Urbanističkog instituta SR Slovenije, korespondira, tj. koliko se izdvaja od modela tada prisutnih na urbanističkoj sceni i koje su njezine glavne urbanističke i arhitektonske značajke?

Kao što sam rekao, Mušičev urbanizam je rezultat jedne jako kompleksne sinteze diversificiranih urbanističkih ideja i modela, koji proilaze iz različitih konteksta i različitih vremena. S jedne strane, Mušič je aktivan promatrač – što znači da gleda na vrlo kritički način – na sve pokušaje rješavanja problema velikog broja: jako ga zanimaju japanska istraživanja na polju megastuktura, engleske realizacije, projekt Kenza Tangea za rekonstrukciju Skoplja, prve Ravnikarove megastrukture (projekti za Tronchetto u Veneciji i za obalu Crne Gore). U megaformi, odnosno polifunkcionalnoj megastukturi, vidi jedino rješenje za kontrolirani rast modernog grada

i za prostornu organizaciju života sve većeg broja urbanog stanovništva. Međutim, od početka je dosta skeptičan prema rezultatima tada suvremenih eksperimenata poput Tangeovog projekta za Tokijski zaljev. I tu dolazimo do drugog aspekta, vrlo važnog za Mušičevu koncepciju arhitekture velikog mjerila: fenomenološkog aspekta arhitekture. Hortikultura, *landscape design*, prostorna orijentacija i psihologija građana, dijalog između javnih urbanih prostora i zelenih površina te arhitektonskih dominantni, transpozicija zakona ruralnih i povijesnih gradskih struktura u moderni projekt – sve su to teme koje Mušič analizira putem opsežne stručne literature i koje polako ulaze u njegove projekte, a nisu uvijek jasno čitljive u crtežima (na izložbi smo predstavili i nerealizirane projekte poput Petržalke – gigantske ekstenzije Bratislave iz 1967. godine). Ove teme, međutim, predstavljaju ključne komponente budućih urbanističkih projekata poput Splita 3; na osnovi njih se potpuno izmijenila metodologija urbanističke prakse kod nas.

Tko razmišlja na tako kompleksan način tih godina? Tko od Mušičevih suvremenika uspijeva u jednom projektu združiti i japanske megastrukture, i kontrolu rasta velikih kompleksa različitih gabarita bazirajući se na studijama Györgyija Kepesa i Fumihika Makija, i prostorne dominante tj. orijentire po uzoru na Kevina Lyncha, i skoro opsesivno crtanje javnih pješačkih zona osmišljenih na način da uspostave dijalog s prirodnim okolišem, i metodu koja dolazi više iz urbanog dizajna kasnog 19. stoljeća – iz Plečnikovih projekata, odnosno one velike intelektualne tradicije oblikovanja prostora Camilla Sittea (*Der Städtebau nach seinen Künstlerischen Grundsätzen*). Ni Bakema, ni Richter, kao niti jedno drugo urbanističko iskustvo u bivšoj Jugoslaviji (podsjetimo se i na Tangeov plan za Skoplje) nemaju takvu razinu složenosti kao projekt za Split 3 i, dodao bih, niti takav osjećaj

←

Ljubljana,
stambena
zajednica BS-7,
1967.–1980., park
FOTO M. Kambič

↘

Ljubljana,
stambena
zajednica BS-7,
1967.–1980.,
centralna ulica
FOTO M. Kambič

za stvarnost, mogućnost arhitektonske realizacije urbanističke ideje tj. plana. Za razliku od Richtera, Mušič uopće ne priznaje i ne cijeni utopijsku dimenziju arhitektonskog istraživanja jer je, podsjetimo se, “integralni” društveno odgovoran intelektualac posvećen rješavanju aktualnih društvenih problema, tj. stvaranju preduvjeta za razvoj u ime općeg dobra.

Ideja stambene zajednice, odnosno susjedstva datira još iz vremena prije Drugog svjetskog rata. Možete li nam kroz na izložbi problematizirane Mušičeve urbanističke projekte i realizacije, stambene zajednice BS-7 u Ljubljani i Maribor-Jug te Split 3, objasniti na koji način Mušič razumijeva stambeno susjedstvo, odnosno stanovanje i na koji način svladava problem velikog mjerila tj. “stanovanja za velike brojeve”? Konkretno stambena zajednica u Ljubljani broji svega 11.000 stanovnika dok je Split 3 grad u gradu s dva društveno-poslovno-stambena centra i velikim brojem planiranih susjedstava za 50.000 stanovnika, od kojih svako ima svoj prepoznatljiv identitet, čemu je bitno pridonijela i natprosječno kvalitetna arhitektura. Dotaknuvši se potonje ne možemo ne pitati kakav je bio princip rada, odnosno suradnja

ljubljskih urbanista, kojima je izrada urbanističkog plana bila povjerena na temelju prvonagrađenog natječajnog rada, i splitskih arhitekata angažiranih na projektiranju stambenih, poslovnih i društvenih objekata zaposlenih uglavnom u Urbanističkom zavodu Dalmacije i vodećim projektantskim i građevnim poduzećima?

Stambena zajednica i metodologija rada pripadaju različitim poglavljima ove priče. Počet ću s prvim. Ideja da se preko stambenih zajednica – i treba posebno naglasiti, preko *polifunkcionalnih* stambenih zajednica – definira rast novog grada, dolazi iz Ravnikarovih seminara na ljubljanskom fakultetu. Ovo je izvrstan konkretan primjer koji nam dokazuje Ravnikarovu potrebu da se uvođenjem arhitektonski i urbanistički jasno diferenciranih polifunkcionalnih cjelina ogradi od Le Corbusierova izotropnog urbanizma.

Dvije su knjige na kojima je Ravnikar temeljio obuku svojih studenata arhitekture i koje su indirektno utjecale na senzibilitet nekoliko generacija slovenskih urbanista. To su *The Neighbourhood Unit* Clarence Perryja i *The Culture of Cities* Lewisa Mumforda. U jednu ruku, to su vrlo tradicionalne knjige koje vide u povijesnom gradu glavnu prostornu

referencu, analiziraju njegova urbanistička pravila i strukture te pritom mitiziraju ideju kolektiviteta, društvenu zajednicu koja ujedno i stvara grad i formira se pod njegovim utjecajem. Zanimljivo je da iako i Perry i Mumford radikalno kritiziraju kapitalistički grad, kao i strogu mehanizaciju procesa iz kojeg proizlazi urbanizam *Ville Radieuse*, njihove knjige ne možemo jednoznačno etiketirati kao antimodernističke.

S jedne strane nalazimo vrlo pragmatično američko tumačenje engleskog pokreta *Garden City Movement*, gdje Perry predlaže urbanu verziju romantičkih prigradskih shema Ebenezer Howarda i Raymonda Unwina. Perryjeva studija materijalizira jedno autonomno naselje, idealnih funkcionalnih, fizičkih i prostornih karakteristika i dimenzija, odnosno susjedstvo (*Neighbourhood*) sa svim aktivnostima (vrtićem, školom, trgovinom, lokalnim administrativnim aktivnostima), hijerarhijski strukturiranom mrežom prometnica i odgovarajućim omjerom javnih i zelenih površina. Posebno je važno naglasiti da Perry stvara tu shemu unutar

američke metropole, a ne u izoliranom antiurbanom kontekstu engleskih *Garden Cities*.

S druge strane, tu je snažna Mumfordova kritika tzv. modernističkog planiranja i njegov pokušaj da analizirajući povijest grada izluči čimbenike (povijesne, socijalne, ekonomske, političke i oblikovne) koji bi trebali biti sastavni dio suvremene discipline urbanog planiranja. Poput Perryja i Mumford inzistira na duhu zajednice koji postaje kamen temeljac suvremenog grada. Nadalje, zagovara stvaranje fizičke i prostorne strukture po uzoru na srednjovjekovne gradove vjerujući da će time potaknuti proces identifikacije stanovnika u jednom zajedničkom iskustvu urbaniteta. Ne bi me čudilo da je baš ova ideja grada dovela do zakona o lokalnim zajednicama u Jugoslaviji, pretpostavke bilo kakvog urbanističkog planiranja od početka šezdesetih godina nadalje.

Dakle, nakon asimilacije ovih urbanističkih ideala, Mušič, kao i veći dio slovenske urbanističke kulture, šezdesete i sedamdesete godine – kroz praksu i eksperimentalne projekte

–provodi u nastojanju da što preciznije definira prostorne i funkcionalne karakteristike jedne stambene zajednice, odnosno stambenog susjedstva unutar prostornih i zakonskih okvira socijalističke Jugoslavije. Gleda se dakle suvremena arhitektura, suvremena arhitektura krajolika i stvara se ona multidisciplinarna i politematska platforma o kojoj smo već govorili.

Konkretno, ako se vratimo na drugi dio Vašeg pitanja, metodologija rada predstavlja vrlo zanimljiv segment ne samo djelovanja Brace Mušiča, već i Urbanističkog zavoda SR Slovenije. Danas o tome još uvijek ne znamo dovoljno i u budućnosti planiramo nastaviti raditi na detaljnijim analizama. No, ono što možemo reći samo na temelju realizacije Splita 3 jest da je ovo fascinantno arhitektonsko i urbanističko postignuće djelomično ishod slovenske organizacije rada, a djelomično jasnog i čvrstog stajališta politike (gradonačelnika Jakše Miličića) i tehničke strukture grada Splita (Poduzeće za izgradnju Splita). Potonja je organizirala i javni jugoslavenski natječaj i izgradnju prema prvonagrađenom

projektu te je uspjela u kratkom vremenu koordinirati sve sudionike ove iznimno kompleksne priče. Sa svih strana (od sudionika, arhitekata i povjesničara, ali i iz arhivskih dokumenata) dobivamo saznanja o neprocjenjivom doprinosu Josipa Vojnovića, direktora Poduzeća za izgradnju Splita, u cijelom tom procesu.

Da se na trenutak vratimo arhitekturi: ideja da se izgradnja svake stambene zajednice dodijeli drugom građevinskom poduzeću potekla je od Slovenaca. Grad je prihvatio koncept prema kojem je Urbanistički institut Slovenije određivao pravila (razmake, gabarite, hijerarhiju objekata u prostoru...), a arhitekti su autonomno rješavali tipove stanovanja i konstrukcije te detaljna rješenja: podsjetimo se, arhitekti su bili Marjan Cerar, Frane Gotovac, Dinko Kovačić, Danko Lendić, Ivo Radić, Mihajlo Zorić. Time smo dobili jedan unikatan urbanistički artefakt: cjeloviti urbanizam, čitljiv u svim mjerilima, koji varira s arhitektonskog aspekta kako u pojedinačnim naseljima tako i u ulicama. Da ne govorimo da jedinstvenu sliku grada, osim spomenutih elemenata, čini projekt

uređenja ulica, čiji su detalji u mjerilima 1:5 i 1:20 razrađivani unutar slovenske grupe.

Kvaliteta Splita 3 bila je prepoznata od struke neposredno po njegovom dovršetku, pa su ga uz političare obilazili i vodeći svjetski arhitekti i urbanisti poput Jane Jacobs i Giancarla De Carla. Možete li valorizirati Mušičev urbanistički model izgradnje grada kako u jugoslavenskim tako i u inozemnim relacijama, poglavito onima grupe Team 10, u čijim projektima, nakon zatvaranja jedinica susjedstva u samostalne prostorne entitete, postepeno dolazi do potpune simbioze kuće i grada integriranjem u jednu kontinuiranu urbanu strukturu tj. *mat building*, poput kompleksa Freie Universität u Berlinu Georgesa Candilisa, Alexisa Josića i Shadrach Woodsa? Nota bene, srednjovjekovna povijesna jezgra ugrađena u antičku Dioklecijanovu palaču bila je i predmet interesa, inspiracija i model na kojem treba promišljati i suvremeni grad Jacoba Bakeme. Dioklecijanovu palaču trebali su posjetiti i sudionici Desetog kongresa CIAM-a u Dubrovniku na povratku iz Dubrovnika za Rijeku, međutim, zbog kašnjenja broda Partizanka, posjet nije bio realiziran.

Mada nikad nije bio član arhitektonske grupe Team 10, Mušič im je nedvojbeno i generacijski i programski pripadao. Trio Candilis-Josić-Woods uvijek mu je predstavljao neku vrstu reference, a ako gledamo konkretne primjere, mislim da je Mušiču bio puno bliži projekt Toulouse-Le Mirail nego Freie Universität, koji ima neka drugačija pravila rasta. Kao i Split 3, Toulouse-Le Mirail, ali i neki drugi vrlo zanimljivi nerealizirani projekti Candilis-Josić-Woodsa kao što su Univerzitet u Bochumu ili četvrt Herouville kod Caena (oba iz 1961. – 1962.), predlaže kao osnovnu temu gradske strukture pješačku ulicu – generatora ne samo oblika nego i života grada i prostora koji potiče razvoj osjećaja zajedništva.

Otvorena forma, organski rast, policentrizam: sve su to teme koje su aktualne šezdesetih godina, ne samo unutar grupe Team 10, ne samo u urbanizmu, već i u području arhitekture i umjetnosti. O tome se već mnogo zna. Ali, vratio bih se na trenutak na temu politematske intervencije i realiteta: ono što do dan danas ostaje vrlo snažno arhitektonsko rješenje, vrlo jak arhitektonski znak, čak nakon 45 godina od realizacije prvog stambenog naselja BS-7 u Ljubljani, jest presjek

↖

Maribor, projekt
Maribor Jug,
1974.–1990., park
Foto M. Kambič

→

Maribor, projekt
Maribor Jug,
1974.–1990.,
pješačka ulica
Foto M. Kambič

stambene ulice: imamo linearnu pješačku ulicu, koju *zatvaraju* dvije duge stambene megastrukture sa stanovima smještenim za pola etaže više od razine ulice i privatnim vrtovima. Ako se danas prošetate Splitom 3 ili kroz BS-7, osjetite kako taj presjek, ta dimenzija otvorenog prostora, zajedno s kroz desetljeća više ili manje spontano naraslim zelenilom, stvaraju onaj iznimno važan ambijentalni tj. psihološki i fenomenološki aspekt presudan za ta naselja. Ogromne dimenzije blokova tj. zgrada prikrivene su, odnosno pritajene primjenom posebnog tretmana pročelja (razbijanje linearnosti), vegetacijom, jako pažljivim iscrtavanjem pješačkih površina, dječjih igrališta, veduta. Toga nema u Toulouseu, ali ima u cijelom djelu Giancarla De Carla, pogotovo u kompleksu Villaggio Matteotti u Terniju.

Uvijek se ponavlja stara priča – unutar istog kruga ljudi (Team 10) imate jako različite arhitekta, svakog sa svojim senzibilitetom, ukusom, metodologijom. Na primjer, Mušič je u dijagramnom aspektu sigurno bliži Candilisu i

Smithsonima, ali se istodobno i od njih razlikuje kada je u pitanju arhitektonska realizacija, bliska možda De Carlu.

Nakon iscrpne elaboracije Mušičevog urbanističkog diskursa red je da se dotaknemo i izložbe otvorene svega dvije godine nakon Mušičeve smrti u siječnju 2014. godine i donacije Mušičevog arhiva Muzeju arhitekture i oblikovanja. Na koji način ste arhitekturu velikog mjerila uspjeli prezentirati kroz medij izložbe, kakve su dosadašnje reakcije slovenske publike, budući da je riječ o uvijek aktualnoj temi stanovanja, te sudionika ovogodišnjeg 18. kongresa Međunarodne konfederacije muzeja arhitekture (International Confederation of Architectural Museums = ICAM) održanog u Muzeju arhitekture i oblikovanja u Ljubljani koncem svibnja i početkom lipnja? Na kongresu su sudjelovali direktor Canadian Center for Architecture iz Montreala (cca) Mirko Zardini, kustos za arhitekturu Muzeja moderne umjetnosti (MOMA) u New Yorku Martino Stierli, kao i mnogi drugi stručnjaci

←←

Split 3, s 3/4
ul. Braće Borozan
(danas Š. Ljubića),
1968.–1982., ulica.
Planivolumetrija:
UISRS, arhitektura:
Dinko Kovačić,
Mihajlo Zorić
FOTO M. Kambič

←

Split 3, s 3/2
ul. Henrika
Znidaršića (danas
Papandopolova ul.),
1968.–1982., ulica.
Planivolumetrija:
UISRS, arhitektura:
Ivo Radić
FOTO M. Kambič

→

Split 3, s 3/3
 ul. Dinka
 Šimunovića,
 1968.–1982.
 Planivolometrija:
 UISRS,
 arhitektura:
 Dinko Kovačić
 Foto M. Kambič

**poput Berryja Bergdolla, Hartmuta Franka
 i Andresa Lepika.**

Reakcije slovenske publike za sada nema. U Sloveniji se kao u svakom malom kulturnom i ekonomskom kontekstu, jako malo, odnosno uopće ne piše o kulturnim događanjima u muzejima, galerijama. Nema recenzija, nema ni pozitivnih niti negativnih kritika kako u dnevnim novinama tako ni u stručnim i znanstvenim časopisima. Jedan od razloga je i prevlast dnevnih tiskovina koje na ovim prostorima pokrivaju gotovo isključivo senzacionalističke novosti i polutračeve. Ali, i znanstvena i akademska zajednica je nekritički nastrojena. To je loše jer nema diskusije, dijaloga. Povjesničari arhitekture dvadesetog stoljeća postali su nalik povjesničarima bilo kojeg drugog razdoblja. Potpuno su izgubili svijest o važnosti sagledavanja sadašnjosti, odnosno na utjecaj koji razumijevanje sadašnjosti ima pri izboru predmeta povijesnog interesa. Ja sam se formirao na katedri za povijest arhitekture Manfreda Tafurija i kritički pogled na suvremeni svijet i suvremenu arhitektonsku praksu, kao i čitanje sadašnje krize u arhitekturi

i društvu bili su preduvjet svake povijesne analize i intelektualnog rada.

Mušičev rad predstavlja posljednji kvalitetan odgovor na probleme grada i njegovog rasta koji je isproducirala arhitektonska praksa na teritoriju bivše Jugoslavije. Mene zanima možemo li o tome razgovarati u današnjem kontekstu, kritički sagledavajući posljedice smrti urbanizma i pokušavajući detektirati nove solucije i ideje. Druga opcija je pasivno se predati današnjim *dinamikama*. Budimo realni: urbanizam kao takav ili barem onakav kakav je postojao od industrijske revolucije do osamdesetih godina dvadesetog stoljeća, više ne postoji i bojim se više nikad neće postojati. I ako ne postoji više urbanizam, je li možda onda i status arhitekture, a i status arhitekta u društvu, potpuno promijenjeni?

Više od toga je li izložba dobra ili loša, jesmo li negdje pogriješili ili ne, je li arhivski materijal dobro prikazan ili ne, zanimaju me posljedice Mušičeve aktivnosti danas. Njegova aktualnost. Naravno, puno smo radili na vizualizaciji urbanističkih projekata, zadatku koji je, vjerujte mi, jako kompleksan: jako je teško prikazati urbanizam, a da pri tome

↑ ↑
Split 3, s 3
ul. R. Boškovića,
1968.–1982.
Planivolumentrija:
UISRS, arhitektura:
Ante Svarčić
FOTO M. Kambič

↑
Split 3, s 3/3
ul. Dinka Šimunovića,
1968.–1982., ulica.
Planivolumentrija:
UISRS, arhitektura:
Dinko Kovačić
FOTO M. Kambič

bude atraktivan i široj publici. Imali smo dobrog fotografa (Miran Kambič), dobre grafičke dizajnere (Studio Botas), puno smo radili na postavu izložbe i načinu kako vizualizirati materijale (Primož Fijavž). I u tome smo uspjeli. Osobno, ja sam jako zadovoljan: međutim, poslije tog velikog posla, koji trebaju drugi ocijeniti, mene prije svega zanima diskusija o današnjici. Eto, toga uopće nema, i bojim se da u znanstvenom, kao i u ne-znanstvenom krugu nema nikakvog interesa. I u tome osobno vidim, *a posteriori*, jednu izgublenu bitku.

Uspjeh smo postigli na jednom drugom nivou, onom međunarodnom. Konferencija ICAM-a je bila iznimno uspješna, izložbu su vidjeli direktori muzeja i galerija arhitekture iz čitavog svijeta, i po reakcijama mogu suditi da smo napravili dobar posao. Dobar dio materijala će se seliti na veliku izložbu o arhitekturi socijalističke Jugoslavije koju spremaju u MOMA-i u ljeto 2018. godine. Kolege povjesničari iz cijelog svijeta su upoznali Mušiča i Split 3 i reakcije su fascinantne: njima nepoznate realizacije u Splitu sada gledaju kao na dragulje međunarodnog poslijeratnog urbanizma.

←
Split 3, s 3/4
ul. Braće Borozan
(danas Š. Ljubića),
1968.–1982.
Planivolumentrija:
UISRS, arhitektura:
Dinko Kovačić,
Mihajlo Zorić
FOTO M. Kambič

Prije ili poslije doći će ta spoznaja i do nas. Nadamo se prije nego nas uništi današnji *turbofolk-urbanizam*.

Izložba ostaje otvorena do 20. studenoga ove godine, a na jesen slijedi i nastavak niza popratnih programa među kojima je, uz predavanja i stručna vodstva, i promocija kataloga, odnosno knjige *Streets and Neighbourhoods*. Vladimir Braco Mušič *and large scale architecture*. U kojoj mjeri korespondiraju izložba i knjiga, odnosno koliko knjiga nadopunjuje samu izložbu?

MAO (Muzej arhitekture i oblikovanja) u Ljubljani iznimno dobro i kvalitetno radi: njihovi su arhivski fondovi opće dobro, jedan živi i radni materijal koji znaju jako dobro valorizirati i koji s lakoćom pretvaraju u bazu kvalitetnog znanstvenog rada. U muzeju rade po dvije velike i nekoliko manjih izložaba godišnje, dobro ih reklamiraju, organiziraju stručna vodstva, kao i čitav niz popratnih događanja poput javnih predavanja i, za ovu priliku, posjete različitim dijelovima grada Ljubljane tijekom čitavog ljeta i jeseni (ne samo bs-7). Sve to rade jako profesionalno; u odličnim smo rukama.

Katalog je druga priča. Osmišljen je kao kolektivni znanstveni rad: osim prve iscrpne bibliografije (Neli Grafenauer) – što, vjerujte mi, nije bilo jednostavno napraviti, zatim Mušičeve detaljne biografije (Bogo Zupančič) i opisa triju velikih projekata (Split 3, Maribor-Jug i bs-7, o kojima su pisali Višnja Kukoč, Eva Sapač i ja), pokušali smo historizirati aktivnost Mušiča i Urbanističkog instituta SR Slovenije unutar slovenskog, ali i međunarodnog konteksta (autori eseja smo Martina Malešič i ja). Izložba je u potpunosti prisutna u knjizi (fotografije, crteži, dokumenti), međutim, informacije

koje nudi katalog samo su djelomično prezentne na izložbi, pogotovo historizacija fenomena, što mislim da je i prirodno. Izložba mora biti razumljiva širokoj publici dok su, recimo, genealogija urbanističkih ideja, relacije između Ravnikara i Mušiča ili utjecaji međunarodne scene na bivšu jugoslavensku urbanističku scenu, nešto što zanima uglavnom nas povjesničare.

Ono što je bio cilj cijelog projekta, osim naravno prezentacije predivnih arhivskih materijala i aktivnosti Urbanističkog instituta, jest predstavljanje različitih tema kojima se Mušič bavio i koje su čitljive u njegovim realizacijama. I stvarno ih je mnogo. Ako se vratimo za trenutak na kraj starog dobrog urbanizma, možemo zaključiti da su Split 3, kao i bs-7 ili Maribor-Jug, neponovljive stranice gradske arhitekture u Hrvatskoj, Sloveniji i možda čak u zapadnom svijetu. U tom smislu, one su neaktualne, govore o vremenima i mogućnostima koje više ne postoje i koje se neće ponoviti. Međutim, to ne znači da rad Mušiča i njegovih kolega nije aktualan: ako tu aktualnost imamo gdje tražiti, naći ćemo je u tom jedinstvenom politematizmu. Nešto o čemu bi potencijalno današnji arhitekti, u nas kao i u inozemstvu, mogli jako puno naučiti.

Izložba i knjiga ujedno su i prilika da još jednom apeliramo na gradske vlasti Splita da preispitaju svoje odluke prije izglasavanja oko 600 izmjena Generalnog urbanističkog plana Splita među kojima su i *popunjavanje neizgrađenih parcela Splita 3 namijenjenih javnim sadržajima, privatnim stambeno-poslovnim zgradama. Ništa manje alarmantna je i tendencija dokidanja izravnih pješačkih pristupa plaži svih stanovnika Splita 3, ovog po mnogo čemu jedinstvenog grada u gradu.* x